

Korompay Klára:
A középkori magyar nyelv évszázadai

„A tiszteletes régiség valamint egyebekben, úgy a nyelvben is igen gyönyörködtető. Eltelünk édes örömmel, ha a távolabb való századokból hallhatjuk hazai nyelvünket.”

Révai Miklós

1. Az ómagyar kori műveltségváltás néhány jellegzetessége

Az ómagyar kort a honfoglalástól a mohácsi vészig számítjuk. E több mint 600 év a magyar nép történetének legátfogóbb műveltségváltását hozza magával: egy keletről jött félnomád nép letelepedését, az államalapítást, a királyi hatalom megszervezését, a kereszténység felvételét, az európai műveltség meghonosodását. Mindezeknek messzire ható következményei lesznek magára a nyelvre nézve is. A letelepedés magával hozza azt, hogy a korábban törzsi jellegű nyelvjárási megoszlás területi jelleget ölt. Megváltozik a külső nyelvi környezet is: a korábban jellemző keleti (iráni, török) kapcsolatok után most előtérbe kerül a szomszéd nyelvek hatása, s megjelennek a szláv és a német jövevényszavak. Egész különleges szerepet kap a latin, amely mint az egyházi műveltség közvetítője egyszersmind a tanultság és az írásbeliség szimbólumává is válik. A középkori magyar művelődésről elmondható, hogy egészében a latin nyelvű, egyházi jellegű, egyetemes európai művelődés keretében bontakozik ki.

Az írásbeliség kezdetei kapcsán érdemes felhívni a figyelmet az ómagyar kor legkorábbi időszakának egy különleges vonására is. A 10. század második felében, különösen Géza fejedelem uralkodása idején erőteljessé váltak a bizánci kapcsolatok, s e ténynek írástörténeti lenyomata is van: a legkorábbi magyarországi oklevelek között görög nyelvűeket is találunk.

A Szent Istvánnal kezdődő fordulat nyomán a magyarországi írásbeliség nyelve a latin lett. Latin nyelvű a 11. században meginduló egyházi irodalom, s évszázadokon át latin nyelven íródtak mind a történeti munkák (gesták és krónikák), mind a jogi irodalom termékei (a törvények és az oklevelek). Szóbeliség és írásbeliség, magyar és latin nyelvűség között az Árpád-kortól kezdve sajátos, komplex viszony alakult ki. Az egyházi és a világi feladatokat

ugyanaz az egyházi képzettségű réteg látta el. Ennek nyelvhasználata a következő kettősséget mutatta: a hívekhez anyanyelven szóltak, az írásbeliség során a latin nyelvet használták. Mindez azt is jelenti, hogy a korai magyar egyházi nyelv egy állandó, élő tolmácsolási gyakorlat során született meg, valójában a szóbeliség szintjén. Tarnai Andor szavával élve „második szóbeliség” ez, amely latin forrásokon nevelődve a nyelvhasználat kiemelt, jellegzetes színterein (például a vasárnapi prédikáció keretében) formálódott ki.

Hogyan indult meg a magyar írásbeliség, melyek az ómagyar nyelvemlékek fő típusai? Közülük a három legjellemzőbbet emeljük itt ki. Az első az ún. szórványemlékeké: az oklevelezés szempontjai tették szükségessé, hogy a latinul írt szövegekben magyar tulajdonneveket és közszei elemeket anyanyelvi formában rögzítsenek. A következő fő típust az Árpád-kori magyar nyelvű szövegek jelentik. E csoportban összesen négy, ám annál nevezetesebb emlék ismeretes: a *Halotti beszéd és könyörgés*, a *Königsberi töredék és szalagjai*, az *Ómagyar Mária-siralom* és a *Gyulafehérvári sorok*. Mindezek magukon viselik a szóbeliséggel való szoros kapcsolat jeleit: természetes nyelvezeten íródott, szabad tolmácsolásai egy-egy latin nyelvű eredetinek. Végül könyv terjedelmű magyar kéziratok is fennmaradtak a 15–16. századból (főként a Mohács előtti negyedszázadból). A nyelvemlékek e harmadik típusát a kódexirodalom alkotja, mely elsősorban a kolostorok olvasmányigényének kielégítésére jött létre. A ránk maradt magyar kódexek száma megközelíti a félszázat. Fordításirodalom ez is, a latinhoz való viszonya azonban sokkal kötöttebb, mint a korai szövegeké. Mindhárom típus sajátos kérdéseivel a jelen kötetben több tanulmány behatóan foglalkozik.

2. A hangrendszer és a főbb hangváltozások

Az ómagyar kori **magánhangzó-rendszer** több lényeges ponton eltér a mai állapottól. Érdemes felidézni, hogy a mai magyar köznyelvben 14 magánhangzó van, 7 rövid és 7 hosszú, melyek következetesen párokba rendeződnek: *a-á, e-é, i-í, o-ó, ö-ő, u-ú, ü-ű*. Az ómagyar kor elején a rövid-hosszú szembenállás, e fontos rendszertani jegy még csak részlegesen van jelen: az első három pár esetében igen, egyébként azonban nem, mert a hosszú magánhangzók többsége még hiányzik, illetve csak a korszak folyamán fog kialakulni. Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a rövid és a hosszú hangok mellett ebben a korban kettőshangzókkal is számolhatunk – ezeket a mai magyar köznyelv nem ismeri.

A rövid magánhangzók köre a korszak elején 8 elemből áll: *á, e, ë, i, j, o, u, ü*. Közülük igen érdekes a hátul képzett *j* sorsa. Ennek egykori meglétét jól mutatja az, hogy

egyes, *i*-t tartalmazó szavakat máig a hajdani mély hangrendnek megfelelően toldalékolunk: *írok, hidak*. Arra nézve, hogy *e* hang még az ómagyar kor első felében is megvolt, bizonyítékot jelent a magyar *Csík* helynévnek a románba átkerült alakja: *Ciuk* (ejtése Csuk), ami világosan jelzi, hogy az átadás idején, a 13. században a magyar névalakban még hátul képzett hangot ejtettek. Ezután *e* hang eltűnt, mégpedig úgy, hogy legtöbbször elől képzett *i*-vé alakult.

A rövid magánhangzók körében további fontos változás az ajakkerekítés nélküli (illabiális) *á* visszaszorulása és a ma ismert ajakkerekítéses (labiális) *a* megjelenése. A két jelenség összefügg egymással: az utóbbi hang az előbbiből lett. Természetesen volt olyan időszak, amikor ezek egymás mellett éltek. (Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvterület egy részén, így a palóc nyelvjárásban az *á* máig megőrződött.) Az *a* keletkezéséhez az *á* > *a* változás (labializáció) mellett az *o* > *a* változás (nyíltabbá válás) is hozzájárult. (Mindkettőről lásd alább.) Ugyanennek a két változásnak köszönhetően jelent meg egy másik új elem, az *ö* is. Ennek előzményét egyrészt az *ë*, másrészt az *ü* jelentette. A változások mérlege az elemek számát tekintve a következő: az *á* és az *j* eltűnésével, valamint az *a* és az *ö* keletkezésével a rövid magánhangzók száma végeredményben nem változott: a rendszer a 13. század tájától ugyancsak 8 elemből állt.

A hosszú magánhangzók köre a korszak folyamán fokozatosan bővült. A már korábban is megvolt három hang (*á, é, í*) mellé több új elem keletkezett a megfelelő rövid magánhangzó nyúlásával. Ezek közé tartozik az *ú*, az *ű*, valamint egy azóta eltűnt magánhangzó, a hosszú nyílt *ē* (*kēz* > mai *kéz*). Ezzel párhuzamosan a kettőshangzók alakulása is sokféle hosszú magánhangzót eredményezett. Az *ó* és az *ő* kifejezetten ilyen előzményből alakult ki. E két elem jött létre a legkésőbb; ezt tükrözi az a tény is, hogy a szóvégi rövidülésben soha nem vettek részt. A 13. századra a hosszú magánhangzók rendszere teljessé vált: 8 elemből állt, akárcsak a rövid magánhangzóké. Ezzel a rövid–hosszú szembenállás teljesen kiépült, s a rendszer meghatározó jegyévé vált. (E hangrendszerbeli jelenségnek a verstani következményei is figyelemre méltók: a magyar nyelv adottságai lehetővé teszi az időmértékes verselés meghonosodását. Ennek első képviselője egy egysoros hexameter a *Könyvecse* című kódexben: „Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti.”)

Maguk a kettőshangzók a korszak jellegzetes elemei. Ezek valójában változó képzésű hangok, amelyekben kétféle minőséget tudunk megkülönböztetni. Két fő típusuk különül el: az illabiális utótagúak (például: *áj, ëj*) és a labiális utótagúak (például: *ou, ëű*). Az előbbiek az ősmagyarban jöttek létre, s az ómagyar kor elején már eltűnőben voltak. Az utóbbiak ómagyar

fejlemények (lásd alább). Valamennyinek jellegzetes sorsa a hosszú magánhangzóra válás (egyfelől *á, é, í*, másfelől főként *ó, ő, ú, ű* alakult belőlük). Ez a változás a kettőshangzók fokozatos visszaszorulásához, illetve eltűnéséhez vezetett – folyamatosan gyarapítva egyúttal a hosszú magánhangzók állományát.

A **magánhangzó-változások** körében első helyen a tövégi magánhangzók eltűnése érdemel figyelmet. Tudvalevő, hogy a finnugor alapnyelvben minden szó rövid magánhangzóra végződött. Szóvégi helyzetben e magánhangzók az ősmagyar kor folyamán felső nyelvállásúvá váltak, majd az ómagyar kor első századaiban megindult teljes, kivétel nélküli eltűnésük. A *Tihanyi alapítólevél*ben mind a korábbi, mind az újabb tövég jelen van: *utu*, illetve *ut*, ám az esetek kétharmadában már a tövégi magánhangzó nélküli forma jelentkezik. Fontos jelezni, hogy bizonyos toldalékok előtt e magánhangzók máig megmaradtak, úgyszólván eredeti formájukban: *utak, utat, utas*. A kétféle helyzetben (különösen a szóvégiben) további változások egész sora indulhatott meg – a tötípusok jelentős része voltaképpen ezekkel függ össze.

A már említett nyíltabbá válás és labializáció két igen átfogó változás a rövid magánhangzók körében. Az előbbi során felső nyelvállású magánhangzóból középső, középsőből alsó nyelvállású keletkezik: *i > ě (higy > hĕgy)*, *ĕ > e (kĕrĕszt > kereszt)*, *ü > ö (szüm > szöm)*, *u > o (fuk > fok)*, *o > a (potok > patak)*. A labializáció során ajakkerekítés nélküli magánhangzóból ajakkerekítéses jön létre: *i > ü (szim > szüm)*, *ĕ > ö (lĕl > löl)*, *á > a (hāl > hal)*. Amint korábban jeleztük, az *a* és az *ö* hang e két változás révén jött létre.

Rövid magánhangzók nyúlása, hosszú magánhangzók rövidülése egyaránt jellegzetes változás az ómagyarban. A nyúlás számos esete közül különösen figyelemreméltó az ún. pótlónyúlás, amely a tövégi magánhangzó eltűnéséből adódó szóhosszúság-veszteséget kompenzálja, s különösen egyszótagú szavakban gyakori: *utu > ut > út*. A hosszú magánhangzók rövidülése legkövetkezetesebben a három legkorábban keletkezett hangot érinti, szóvégi helyzetben: *kĕrí > kéri*, *házá > háza*, *kezé > keze*. A toldalékolt alakok az *á, é* esetében máig őrzik a korábbi állapotot: *házában, kezében*. Egyes esetekben a korábbi *ú, ű* is megrövidült, vö. *kapu, eskü*.

Figyelmet érdemel egy olyan jelenség, amely a szóalakok belső szerkezetével függ össze. Három vagy több szótagú szavakban a második nyílt (azaz magánhangzóra végződő) szótag magánhangzója nemegyszer kiesik: szláv *malina > m. málna*. E változást kétnyílt szótagos tendenciának nevezzük. Igen gyakran fellép toldalékos alakokban is: *tüköröt > tükröt*.

A **mássalhangzórendszer** kapcsán kiindulópontként ismét tanácsos emlékezetünkbe idézni a mai állapotot: a köznyelvben ma 25 mássalhangzó van. Az ómagyar kor elejének állománya ennél valamivel kisebb. A döntő különbséget azonban abban láthatjuk, hogy jó néhány hajdani hang a korszak folyamán eltűnt, több más elem pedig (nemegyszer az előbbi folyamattal összefüggésben) ekkor keletkezett.

A meglevő hangokat a következőképpen rendszerezhetjük. A felpattanó zárhangok körében megvan a p - b , t - d , k - g pár; az orrhangú mássalhangzók köre teljes: m , n , ny ; a réshangok közül jelen vannak a következők: β (a b -vel azonos helyen képzett réshang), f , sz - z , s , j , χ - γ (a k -val és a g -vel azonos helyen képzett két réshang); a zárréshangok (affrikáták) közül a cs és a dzs (ez utóbbi nem azonos a mai dzs -vel; az csak a 16. században fog megjelenni); megvan továbbá az l , r , ly . Az elemek többsége minden helyzetben (szókezdő, szó belseji, szóvégi pozícióban) előfordulhat. Jellemző a zöngétlen–zöngés szembenállás megléte is, egyes párok (f - v , s - zs) azonban csak ómagyar kor folyamán fognak kialakulni.

Az eltűnő elemek a következők: β , γ , χ , dzs . Közülük háromról elmondható, hogy egy adott hang eltűnése és egy másiknak a keletkezése között összefüggés van: a képzés helyének eltolódásával jött létre a β -ből a v , a χ -ből a h , a dzs -ből a gy . A γ hangnak nincs közvetlen folytatása a rendszerben.

A korszak folyamán keletkeztek a következő mássalhangzók: ty , gy , v , zs , h , c , dz . (Az első hat elem az ómagyar kor első felében, a dz jóval később.) Velük kapcsolatban egy elvi kérdést is érdemes felvetni. Hogyan bizonyítható egy adott elem hiánya? Erre nézve elsődleges forrást jelenthetnek azok a jövevényszavak, amelyekben az eredeti hangot egy másik, hozzá közel álló hang helyettesíti. Ilyenkor hol az átvevő, hol az átadó nyelv hangrendszerére nézve vonhatók le tanulságok. A szláv *nemec* > m. *német* arról tanúskodik, hogy az átvétel korában a magyarban még nem volt c . Másfelől a m. *Temesvár* > román *Timișoara* kapcsán az eltérés okát nem kereshetjük az átvevő nyelvben, a románban ugyanis mindig volt v ; ebből kiindulva azt kell feltennünk, hogy az átadó nyelvben – a magyarban – hangzott másképp a szóalak: nem v -vel, hanem a korábbi β -s formában. Ha tekintetbe vesszük az átvétel korát, mely a szomszéd népekkel való történeti kapcsolatok keretébe illesztendő, értékes kronológiai fogódzót kaphatunk arra nézve, hogy egy adott időszakban még (vagy már) megvolt-e egy hang.

A **mássalhangzó-változások** közül célszerű kiemelni két jellegzetes ómagyar hang, a β és a γ alakulásmódját, mely sok tekintetben párhuzamos, és sokrétű következményekkel jár. Szóvégi helyzetben rendszeresen bekövetkezik az ún. vokalizáció: mindkét mássalhangzóból

félhangzós magánhangzó (γ , \ddot{u}) keletkezik, mely az előtte álló magánhangzóval kettőshangzót alkot: $fey > fe\ddot{u} > f\ddot{e}\ddot{u} > f\ddot{o}\ddot{u} > f\ddot{o}$. E példasor képet ad egy mássalhangzó eltűnéséről, egy kettőshangzó megjelenéséről (s két elemének fokozatos összezsugorlásáról), majd egy hosszú magánhangzó keletkezéséről is. Más fonetikai helyzetben, két magánhangzó között a fenti mássalhangzók kiesnek, ún. hiátus keletkezik, melynek megszüntetése legtöbbször hiátustöltő mássalhangzók (j , v , h) belépése révén valósul meg: $feyé > feé > feje$. E változások eredményeként a γ eltűnése már a 11. században megkezdődött. A β további sorsa összetettebb, de erről a hangról is elmondható, hogy az ómagyar kor első felétől kezdve a nyelvterület nagy részén eltűnt. E hangnak azonban van folytatása: más helyzetekben v -vé alakult ($\beta irág > virág$).

Az ómagyar korban sok olyan jövevényszó kerül be nyelvünkbe, amely egy akkor merőben szokatlan jelenséget: mássalhangzó-torlódást tartalmaz. Ennek feloldására igen erős az igény. Szó elején jellegzetes mód erre egy elötéhang megjelenése: latin *schola* > m. *iskola*, vagy egy bontóhang beiktatása: szláv *brat* > m. *barát*. Szóvégi helyzetben is előállhat a torlódás jelensége, például hangváltások (tővéghangi magánhangzó eltűnése) következtében: *hatalmu* > *hatalm* > *hatalom*. A szóvégi torlódás akár hármasszó belseji torlódáshoz is vezethet: *hatalmnak* > *hatalomnak*. A feloldás legfőbb módja itt is a bontóhang megjelenése.

Végül az ómagyar kori hangváltásokkal kapcsolatban lehetséges olyan jelenségnyalábokról is szólni, melyek végső soron mind a szóvégek gyengülésének, redukciójának az irányába mutatnak. (Ez összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy a magyarban a hangsúly az első szótagra esik, a szóvég tehát eleve hangsúlytalan, s jobban ki van téve a változásoknak.) Az egyik ilyen változássor a következő elemekből épül fel: a tővégi magánhangzók eltűnése; a szóvégre került β , γ vokalizációja; kettőshangzók keletkezése; ezekből hosszú magánhangzók előállása; egyes esetekben ezek rövidülése. A másik változássor a j utótagú diftongusokkal kapcsolatos: ezekből hosszú magánhangzók keletkeztek (\acute{a} , \acute{e} , \acute{i}), melyek sorsa szóvégen a megrövidülés.

3. A helyesírás

A latin ábécének a magyar nyelvre való alkalmazása jó néhány megoldandó kérdést vetett fel. Ez nem is meglepő, ha tekintetbe vesszük az egymásnak megfeleltetendő elemek számát: a latin betűsor e korban 23 elemből állt, a magyar hangrendszer pedig közel 35-ből. Különösen

érzékeny jelenségként tarthatjuk számon azokat a hangtani kategóriákat, amelyek a latinból hiányoznak: így az elöl képzett ajakkerekítéses magánhangzókat (*ö, ő, ü, ű*), a mássalhangzók közül a palatális képzéshelyűeket (*ty, gy, ny, ly*), valamint a zárréshangokat vagy affrikátákat (*c, cs, dzs*). Az egész magyar helyesírás-történet során e hangok írása mutatja majd a legtöbb ingadozást.

Hasonló nehézségek minden olyan nyelv írásában jelentkeztek, amelyek a latin írást vették alapul. A megoldások iránya is hasonló tendenciákat mutat. Egyrészt eleinte elkerülhetetlen, hogy több hangot azonos betű jelöl; másrészt kialakulnak olyan jellegzetes irányok, amelyek a problematikus hangok írására megoldást kínálnak. Az egyik a betűkapcsolatok alkalmazása (tehát a már meglevő betűk kombinációja), a másik a mellékjelek bevezetése. Mindkettőre szép példát kínál a mai magyar helyesírás: a mássalhangzók körében jellemző módon betűkapcsolatokkal találkozunk (*cs, dzs, gy, ly, ny, sz, ty, zs*), a magánhangzók körében pedig mellékjelekkel, azaz különböző fajta ékezetekkel (*á, é, í, ó, ö, ő, ú, ü, ű*). Ez a következetes eklekticizmus természetesen sok évszázad újításainak eredménye; ugyanakkor mindkét eljárás gyökerei egészen az ómagyar korig nyúlnak vissza.

A legkorábban kialakult rendszer az ún. kancelláriai helyesírás, mely szorosan összefügg a hazai oklevelezési gyakorlat egyre erőteljesebb kibontakozásával, különösen III. Béla korától. A latin oklevelekben előforduló magyar nevek, szavak lejegyzése során alakult ki az a hangjelölési mód, amelyet azután a magyar szövegek írása során is alkalmaztak. Az Árpád-kori szövegemlékek mind ebből a hagyományból merítenek.

A kancelláriai helyesírás alapelve a betűkapcsolatok bevezetése. Találunk emellett számos példát arra is, hogy rokon hangokat azonos betű jelöl.¹ Így az /sz/ és a /z/ közös jele a *z*, vö. *Tihanyi alapítólevél: zíget* [sziget], *Ómagyar Mária-siralom: ygoz* [igaz]. Hasonló módon az /s/ és a /zs/ közös jele az *s*, vö. *Tihanyi alapítólevél: cuf* [kües] (= köves), *Halotti beszéd könyörgése: yfaac* [Izsák]. (Megjegyzendő, hogy e két betű az egész ómagyar kor folyamán leggyakrabban egy-egy sajátos betűváltozat formájában jelentkeznek: *f*, illetőleg *ʒ*).

Az affrikáták közül a /c/ jele ekkor többnyire a *c*, vö. *Halotti beszéd könyörgése: timnucebelevl* [timnücë belől] (= tömlöcéből), a /cs/ hangé pedig leggyakrabban a *ch*, vö. *Ómagyar Mária-siralom: thekunched* [teküncsed] (= tekintsed). Ez a jelölésmód az ófranciából származik. A /dzs/ jelölésére a *g* szolgál, vö. *Tihanyi alapítólevél: nogu* [nadzsu]

¹ Az alábbiakban a következő jelölésmódokat alkalmazzuk. A hangrendszer elemeit ferde zárójelben tüntetjük fel. A példaként megjelenő Árpád-kori adatok eredeti, betűhű formában szerepelnek. Utánuk szögletes zárójelben utalunk az akkori valószínű kiejtésre, kerek zárójelben pedig – ha szükséges – a jelentésre.

(= nagy). Ennek olasz háttere van (vö. *Genova*). A jelenség érdekessége az, hogy később, amikor a fönti mássalhangzó /gy/-vé alakult, a *g*-s írásmód továbbra is megőrződött, illetve *gy* formában folytatódott tovább.

A palatális mássalhangzók: /ty/, /gy/, /ly/, /ny/ írására gyakran a velük rokon nem palatális hang betűjét alkalmazzák, vö. *Königsbergi töredék: ana* [ányá] (= anya), Máskor a betűkapcsolatos megoldással találkozunk, vö. *Ómagyar Mária-siralom: anyath* [ányát] (= anyát).

A /χ/ és a /γ/ is olyan elemek, amelyekre a latin ábécé nem kínál betűt. Az előbbit többnyire a németből átvett *ch* betűkapcsolat jelöli, vö. *Halotti beszéd: chomuv* [χomuβ] (= hamu), az utóbbit pedig a *h*, vö. *Tihanyi alapítólevél: fehe* [feyé] (= feje).

A /k/ hangnak évszázadokon át kettős jelölése volt. Egyfelől a latinból átvett *c*, vö. *Halotti beszéd: puculnec* [pukulnek] (= pokolnak), másfelől a *k*, mely elsősorban *e* és *i* előtt jelent meg, vö. *Halotti beszéd: Kic* [kik].

A rövid magánhangzók körében minden részrendszerre jellemző, hogy több magyar hang van, mint ahány latin betű. Az alábbi négy hátul képzett magánhangzónak: /à/, /a/, /o/, /u/ három betű felel meg: *a*, *o*, *u*. Hasonló módon a következő három elöl képzettnek: /e/, /ë/, /i/ is csak kettő: *e*, *i*. Ilyen módon elkerülhetetlen az, hogy egy-egy betűnek kettős hangértéke legyen. Ha például eleinte az *a* betűt az /à/-ra alkalmazták, akkor értelemszerűen előfordulhat, hogy a labiális /a/-ra már az *o* utal, ebből adódóan az /o/-ra az *u*, tehát az egész rendszer felfelé tolódik, amiből jellegzetes kettős olvasati lehetőségek származnak, vö. *Halotti beszéd: nopun* [nopun] vagy [napon]. Az /ö/, /ü/ hangok esetében az /ü/ jele az *u*, *v* betű, vö. *Tihanyi alapítólevél: tue* [tüé] (= töve). Ugyanezt a betűt alkalmazzák az /ö/-re is, vö. *Ómagyar Mária-siralom: num* [nöm] (= nem).

A hosszú magánhangzók jelölése legtöbbször megegyezik a megfelelő rövidekével, vö. *Halotti beszéd: Latiatuc* [látjátuk] (= látjátok). Előfordul emellett a betűkettőzés is, vö. *Gyulafehérvári sorok: Koorfagbon* [kórságban]. Ez a későbbi századok okleveleiben elég gyakorivá válik. Az /ö/ esetében kivételesen nem a rövid magánhangzó jele adja a kiindulópontot, hanem a hangtörténeti előzménynek tekinthető kettőshangzóé, vö. *Halotti beszéd: levn* [lëjn] (= lőn).

Jellemző az egész korszakra (nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte), hogy bizonyos betűk egyaránt jelölhettek magánhangzót és mássalhangzót, s ma különálló betűk akkor egyazon betű változatainak számítottak. Ez jellemző egyfelől az *i*, *j* kettősségre, másfelől az *u*,

v, w használatára. Ez utóbbi betűk például nálunk az alábbi hangokra utaltak: /u/, /ú/, /ü/, /ű/, /β/, /v/.

A kései ómagyar korban megjelenő kódexirodalom helyesírás-történeti szempontból sajátos megoszlást mutat. Kódexeink egy része folytatja a korábbi betűkapcsolatos (azaz mellékjel nélküli) hagyományt. Ez jellemző például a *Jókai-kódexre*, a Ráskay Lea által másolt kódexekre, s általában a domonkos rend emlékeire. Másfelől megjelenik egy radikálisan új rendszer, mely – a magyar helyesírás történetében először – bevezeti a mellékjelek használatát, sőt ezeket állítja egész konstrukciója középpontjába.

A mellékjeles helyesírás első képviselői a *Bécsi*, a *Müncheni* és az *Apor-kódex*, az ún. Huszita Biblia kódexei. (Keletkezésük 1416 utánra tehető, a ránk maradt másolatok a 15. század második feléből származnak.) Bennük igen határozottan érvényesül az a törekvés, hogy minden hangnak saját jele legyen. Azok a párok, amelyekre a kancelláriai helyesírásban közös betű utalt, mellékjelek segítségével immár elkülönülnek egymástól. Így az /sz-/z/ jele ebben a rendszerben az *z̄-z*; ezzel párhuzamosan az /s-/zs/ páré az *s-s̄*. A palatális mássalhangzók többségére is mellékjeles betű utal: a /ty/ jele például a *t̄*. A magánhangzók körében nemcsak az /u/ és az /ü/, hanem – egész kivételes módon – még a zárt /ë/ és a nyílt /e/ elkülönítésére is van mód. Egy-két esetben különleges új betűk születnek: ilyen a /cs/ jelölésére szolgáló *L* (melynek eredete akkor világosodik meg, ha egy hegyesszögű c elforgatására gondolunk), valamint az /ö/, /ő/ hangokra utaló *o* („farkas o”).

Ez a rendszer egész szellemében azt a koncepciót követi, melyet Husz János dolgozott ki a cseh helyesírásra 1412 körül. Ő vezette be az „egy hang – egy jel” alapelvet, s ő tette meg a mellékjelek használatát rendszere alapelvének. Magyar követői a hazai hagyományt véve alapul teljesen az ő szellemében jártak el. Ennek az új helyesírási rendszernek a megalkotása a legszorosabban összefügg az első ránk maradt bibliafordítással, melyet az ún. Huszita Biblia őrzött meg. Ennek egyháztörténeti háttere (husziták írták vagy ferencesek?) a mai napig viták forrása. Néhány évtizeddel a Huszita Biblia után annak helyesírását a Ferenc-rendi kódexek egész sora átvette. Később Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás is merített belőle. A 16. századi nyomtatványokban kezd kialakulni a hosszú magánhangzónak ékezettel való jelölése, mely napjainkig követi a mellékjeles helyesírás irányvonalát.

Az ómagyar korban, amikor írott nyelvi normáról még korántsem beszélhetünk, a két fő helyesírási típus párhuzamosan élt egymás mellett, s az írásgyakorlatban természetes

módon keveredett is. Kódexirodalmunk tekintélyes hányada keverék helyesírást képvisel, melyben mind a nem mellékjeles, mind a mellékjeles helyesírás elemei megtalálhatók.

A hangjelölés központi témaköre mellett az ómagyar kori helyesírás egyik nagy kérdése a szövegtagolás. Ennek jellegzetes eszközei az írásjelek: pont, virgula (/), kettőspont stb. Ezeket egészítik ki a nagybetűk, valamint a vörös tinta használata (rubrumozás). A szövegtagolás során eleinte kevés eszközzel élnek. A *Halotti beszédnek* például egyetlen írásjele a pont, ennek azonban tökéletes következetességgel kettős értéke van: ha nagybetű következik utána, akkor a mai pontnak felel meg, kisbetűs folytatás előtt viszont mondaton belüli tagolást jelez. A kódexirodalomban igen sokféle színvonalú szövegtagolással találkozunk: előfordul, hogy szinte csak a nagybetűk jelzik az újabb egységeket; elég jellemző eset, hogy egy írásjel szerepel több funkcióban (mint a *Halotti beszéd*ben), s ritkának mondható, ha több írásjel több eltérő funkcióban jelenik meg. Szólni kell a hiányokról is: a kérdőjellel csak a 15. század második felétől találkozunk, a felkiáltójel pedig még ismeretlen az ómagyarban. Van viszont egy fordított nagy P alakú ún. bekezdésjel, amellyel (sor belsejében, mondatok végén stb.) szívesen élnek. Egészében a folyamatos írás ideálja igen erős: egy jellegzetes kódexlap voltaképpen a tökéletesen teleírt kódexlap, melyben általában sem új bekezdéssel, sem sorközzel nem találkozunk.

4. A szótövek

Az ómagyar kor eleje a **tőtípusok** kialakulása szempontjából meghatározó jelentőségű időszak. Ekkor lép fel a következő kettősség: a tővégi magánhangzók eltűnése következtében előáll a mássalhangzóra végződő ún. csonka tő (*ház*); ugyanakkor bizonyos régi, egyelemű toldalékok előtt továbbra is megmarad az eredeti tővéghangzó (*házat*). Az ezt tartalmazó tőalakot történetileg teljes tőnek nevezzük. A változások sora igen sok esetben nem áll meg ennél a kettősségnél. A csonka tőben nemegyszer újabb változások egész lavínja indul el; ugyanakkor a teljes tőben jelentkező szó belseji helyzet egészen más hangváltozásoknak kedvez, mint a szővégi. Ilyen módon a tövek alakulásában különféle hangtörténeti változások lenyomata figyelhető meg. Fontos emellett szem előtt tartani, hogy egy-egy tő különböző változatai hatnak egymásra, s hogy a meglévő fő típusok alakító hatással vannak az egyes elemek beilleszkedésére. Mindezeket figyelembe véve az ómagyar kori tövek a következőképpen rendszerezhetők.

Névszótövek:

a) A tővégi magánhangzó eltűnésével kapcsolatosak:

1. Változatlan többesjű tövek: *hal* : *halat*. Meglétükkel a 10–11. századtól számolhatunk.
2. Hangzónyújtó tövek: *út* : *utak*. A csonka töben szereplő hosszú magánhangzó pótlónyúlással jött létre, a tővégi magánhangzók eltűnése után (10–13. század).
3. Hangzótoldó–hangzóvesztő tövek: *hatalom* : *hatalmat*, *tükkör* : *tükröt*. Az ide tartozó szavak alakulását két gyökeresen eltérő hangváltozás határozta meg. Az első esetben a frissen keletkezett csonka töben mássalhangzó-torlódás állt elő, melyet később bontóhang oldott fel, a szó utolsó magánhangzója tehát másodlagos: *hatalmu* > *hatalm* > *hatalom*. A második esetben a csonka tő magánhangzója eredetileg is a tő része volt, s kiesése (toldalékos alakban) a kétnyíltszótagos tendenciával függ össze: *tükköröt* > *tükröt*. A két altípus közül ez utóbbi a korábbi.
4. A *v*-s tövek (*ló* : *lovak*) kialakulásában a β (s kisebb mértékben a γ) hang változásai játszanak szerepet. A kettősség hátterét az adja meg, hogy szóvégen vokalizálódással kettőshangzó, majd hosszú magánhangzó keletkezett, két magánhangzó között viszont a réshang (gyakran kiesésen keresztül) *v*-ben folytatódott. A *v*-s tövek jelenlétével már a 11–12. századtól találkozhatunk.
5. A β és a γ fejlődésével több más tőtípus is összefügg; ezek bizonyos pontokon párhuzamosak az előzővel. Az *ajtó* : *ajtaja*, *fő* : *feje* váltakozás létrejöttében a hiátustöltő *j*-nek van szerepe; a *bíró* : *bírák* kettősség esetében két rövid hang összevonásából keletkezett az *á*. A *borjú* : *borjak* típusban a *j* vagy a szóvégi kettőshangzóból vezethető le, vagy hiátustöltő hangként magyarázható, mely a toldalékos alakban keletkezett. Mindhárom típus már a korai ómagyar kortól jelen van.
6. A *h*-s tövek annyiból mutatnak különállást, hogy szóvégi helyzetben a *h* gyakran eltűnik (*méh*, *düh*), máskor viszont χ alakban jelentkezik (*potroh*).

b) Korábbi hosszú magánhangzóra, illetve kettőshangzóra mennek vissza az alábbiak:

1. Hangzórövidítő tövek (*alma* : *almát*, *eke* : *ekét*). A szótári alak a szóvégi *á*, *é* rövidülésével jött létre, a 13. század folyamán.
2. Az egyalakú tövek (*háború*, *kapu*, *kocsi* stb.) körébe változatos elemek tartoznak. Közös jellegzetességük, hogy eredetileg hosszú magánhangzóra végződtek, mely az esetek egy részében változatlanul megmaradt; máskor – átmeneti tőváltakozás után – megrövidült, s minden helyzetben állandósult.

Igetövek:

Egy részük szoros párhuzamba állítható a névszótövekkel. Ezek a következők: 1. Változatlan többesjű tövek (*él : élek*). 2. Hangzónyújtó tövek (*ád : adok*). 3. Hangzótoldó-hangzóvesztő tövek (*tékozol : tékozlok, őriz : őrzök*). 4. *v*-tövék (*lő : lövök*).

Csak az igék körében fordulnak elő az alábbiak:

1. A *t*-re és *d*-re végződő igék felszólító módú alakjaiban sajátos (ősmagyar háterű) töváltzatok jelentkeznek. Ezek kifejtését lásd alább, az igejelezés alatt.
2. A *teszen : tőn* típus kialakulása egészében az ősmagyar korra tehető. Jellemző rá a hármas töváltkozás: *sz-es (tesz)*, rövid magánhangzós (*tett*) és *v-s (tevő)*. Az *sz* eredetét tekintve gyakorító képző.
3. Az *alszik : alvó : aludni* típusú hármas váltkozás a kései ómagyartól adatható. Az egyes töváltzatok háttérben különféle analógiás hatások ragadhatók meg.

5. A toldaléktípusok: képző, jel, rag

A **képzők** állománya már az ómagyar kor elején igen gazdag, s a korszak folyamán tovább bővül. Az új képzők keletkezésének legjellegzetesebb módja a képzőbokok létrejötte, melynek során korábban is megvolt elemek kapcsolódnak össze. Ennek háttéréként érdemes felidézni, hogy az ősmagyar korban az elemi képzők feltűnő gazdagságával találkozhatunk. Néhány példa az igeképzők köréből: gyakorító *-g*, vö. *forog*, mozzanatos *-k*, vö. *rikolt*, műveltető *-t*, vö. *teremt*.

A képzőbokok keletkezésének egyik jellegzetes esete az azonos funkciójú elemek társulása, ami a már kevésbé termékeny elemekből új, eleven képzőket hoz létre. Így alakult ki a kései ómagyarban – két elemi igeképzőből – a *-doz/-dez/-döz* képzőbokor. A folyamat kiindulópontját azok az igék jelentik, melyekben eredeti *-d*, *-ad/-ed* képző után *-z* gyakorító képző jelent meg. vö. *hasad* : > *hasadoz*. Ezek együttese akkor válik képzőbokorrá, ha az már közbülső származék nélkül járulhat újabb alapszavakhoz: *leng* : > *lengedez*. Ugyancsak azonos funkciójú elemekből (három kicsinyítő képzőből) állt elő a *-cska/-cske* képzőbokor, szintén a kései ómagyarban: *térdecске, kötelecske*. A fenti esetekben az elemi képzők visszaszorulása és a képzőbokor megjelenése összefügg egymással.

Keletkezhetnek képzőbokok eltérő funkciójú elemekből is. Erre példa a *-gat/-get*, mely a *-g* gyakorító és az *-at/-et* műveltető képzőből alakult, már a korai ómagyarban. A *forog* : > *forogat* típus jelenthette a mintát az újabb származékok számára, vö. *ereget*. Az eltérő funkciójú elemekből létrejött képzők köre a kései ómagyarban igen gazdag. Ezek köréből

adnak válogatást az alábbi példák: *csuszamlík, tapasztal, kering, semmisít, viaskodik, paráználkodik, halhatatlan, mélységes, szorgalmatos, születendő*.

Önálló szóból keletkezett képzőnk jóval kevesebb van (ilyen az ősmagyar eredetű *-hat/-het* és *-ság/-ség*). Ezek száma az ómagyarban néhány újabb elemmel bővül. Ezek közé tartozik a *-beli*, a *-né*, a *-féle*, *-nemű* képzőszerű utótagok és a *-fi* családnévképző.

Korszakunkban nagy számban jelennek meg különböző nyelvekből származó (latin, szláv, német eredetű) jövevényigék. Ezek befogadásában kulcsszerepet kapnak az igeképzők, melyek a honfoglalástól kezdve minden igei átvétel során megjelennek. Leggyakoribb „honosító képző” az *-l*, illetve *-ál*; ez jelenik meg a szláv eredetű *vádol, csinál, keresztel* igékben. A latin *-are* megfelelője következetesen az *-ál*: *prédikál, konfirmál*.

Végül az ómagyar kori képzőhasználat néhány sajátos, a mai nyelvben már nem folytatódó vonását emeljük ki. Olyan funkcióban, amikor a mai magyarban az *-ás/-és* képző használatos (igéből képzett főnév, cselekvésnév), a korai ómagyarban rendszeresen az *-at/-et* képzővel találkozunk, vö. *Halotti beszéd: intetvinec* [intetüinek] (= intésének), *Ómagyar Mária-siralom: hullothyia* [hullatja] (= hullása). Az ómagyar kor végén erőteljes ingadozást tapasztalunk az *-at/-et* és az *-ás/-és* között, s bizonyos emlékekben már az utóbbi kerül túlsúlyba.

A Huszita Biblia nyelvében a tudatos szóalkotás jelensége érdemel figyelmet. A bibliafordítók számos latin szóra maguk alkottak magyar megfelelőt, igen gyakran az általuk nagyon kedvelt *-lat/-let* képző felhasználásával: *császárlat* (vö. latin *imperium*), *hangoslat* (vö. latin *symphonia*), *éneket* (vö. latin *psalmus*).

A kódexirodalom nyelvi sajátosságai között bizonyos jellegzetes képzőket is számon tarthatunk. A melléknevek körében ilyen a *-ságos/-séges, -ságú/-ségű*, melyeknek nagyító, fokozó szerepe jól illik a kolostori irodalom szelleméhez: *édességes, irgalmasságos, csodálatos alázatosságú*.

A jelek és a ragok tárgyalása során a szófaji szempontot tekintjük vezérelvnek: először az igék, majd a névszók paradigmáját mutatjuk be, a jelek és a ragok számbavételével.

Az igei paradigma az ómagyar kor elején voltaképpen készen áll. A *Halotti beszédben* az igemódok, igeidők, ragozások olyan kiforrott rendszerével találkozunk, hogy önként adódik a következtetés: a rendszer keletkezése voltaképpen az ősmagyar korra tehető. Az ómagyarban ehhez képest néhány változás figyelhető meg; ezek egy része az ekkor kibontakozó latin hatással kapcsolatos.

Az **igejelezés** körében mindenekelőtt az időjelek gazdagsága tűnik ki. A jelen, múlt, jövő nyelvi kifejezőeszközei nemcsak megvannak, hanem a mainál jóval árnyaltabbak is. Írott szövegeink négyféle múlt időt különböztetnek meg: 1. Elbeszélő múlt (*lata*), mely a múltbeli események előadásának fő eszköze; 2. Befejezett múlt (*látott*), mellyel főként akkor találkozunk, ha a forrás valakinek a szavait közvetlenül idézi (ez arra vall, hogy az élő nyelvben már akkor is főként ezt használták); 3. Folyamatos múlt (*lát vala*), mely az események háttérének jellemzésére szolgál, s a múltban ismétlődő, gyakori történésekre utal; 4. Régmúlt (*látott vala*, illetve *látott volt*), mely a múltbeli történés következtében beállott állapot kifejezője, s a múltban előidejű történésekre utal. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy e szabályrendszer csak főbb vonalaiban érvényesül, szigorú következetességről nem beszélhetünk.

A fenti igeidők első szövegeinktől kezdve adathozhatóak. Egymáshoz viszonyított használatukat a kódexirodalomban figyelhetjük meg. A *Jókai-kódex* egyik nevezetes csodájából idézzük a következő szövegrészletet:² „Mert *vala* Eugubia városának tartományában egy szernyű farkas, ki nem csak baromi lelkeseket (= állatokat) *veszt vala el*, de embereket és asszonyokat es *megmar vala*, úgy, hogy mend az polgárok ... mend fegyverkedvén *mennek vala*, mikoron *járnak vala* az város földén. ... De Szent Ferenc ... *kiméne* az kapun ... És annakutána hozzá híván ötet, *monda* neki: Atyámfia farkas, te *töttél* sok kárt ez tartományban ... én hiszem, hogy te valamit gonoszol *töttél*, te éhségednek gyűlhöztségéért *tötted*.” Jól kirajzolódik a fenti mondatokból, hogy a háttérleírás eszköze a folyamatos múlt, a cselekvés érzékeltetésére az elbeszélő múlt szolgál, egyenes idézetben pedig a *-t* jeles múlt jelenik meg.

Felmerül az a kérdés, hogy az árnyalt latin igeidőrendszer hatott-e, s ha igen, hogyan az ómagyar igeidők használatára. Ez annál is inkább felvetendő, mert a kódexirodalom szövegei latinból való fordítások, s ismeretes, milyen igyekezettel törekedett sok fordító a latin eredeti minél pontosabb visszaadására. Ugyanakkor nem tévesztendő szem elől, hogy maguk a fenti igeidők már az ősmagyarban is megvoltak, keletkezésük tehát nem írható a latin számlájára. Keletkezésük nem, de használati szabályaik kikristályosodása feltehetőleg igen: a fordítás állandó gyakorlatában kialakultak olyan megfeleltetések a latin és a magyar igealakok között, amelyek a kódexnyelv, sőt az akkori írott nyelv jellegzetességeivé váltak. Később, a latin hatás visszaszorulásával és az eredeti magyar szövegek előtérbe kerülésével ez az árnyalt igeidőrendszer elindult az egyszerűsödés felé. Ebben minden bizonnyal szerepe volt az

² Itt és a továbbiakban a kései ómagyar korból származó (1350 utáni) idézeteket mai helyesírással közöljük, szükség esetén utalva egy-egy szó jelentésére is.

igekötők nagyarányú elterjedésének: az a tény, hogy a cselekvés befejezettségére ezek utalni tudnak, újfajta eszközt kínált bizonyos funkciók megkülönböztetésére.

A jövő időnek az ómagyar korban két jelével is találkozunk: a régi keletű *-and/-end* mellett az ómagyar kor végén jelenik meg a mai összetett igealak (*várni fog*).

A módjelek közül a felszólító mód *j*-je a maihoz jórészt hasonló viselkedést mutat. Ennek hátterét főként ősmagyar eredetű összeolvadások teszik érthetővé: a *t + j* találkozásából (mivel *ty* hang akkor még nem volt) *cs, ss* típusú hangok keletkeztek, vö. *Halotti beszéd: vezesse, Ómagyar Mária-siralom: thekunched* (= tekintsed), melyek máig fennmaradtak. E korszak sajátossága az *-ít* képzős igék egyedi megoldása: *Halotti beszéd: zoboducha* [szobodo^hh^há] (= szabadítsa). Igen érdekes a *d*-re végződő igéknek az előbbiekkal párhuzamos viselkedése: a *d + j* találkozásából az ősmagyarban (mivel akkor *gy* hang sem volt) *dzs* keletkezett, vö. *Halotti beszéd: oggun* [addzson] (= adjon). Ez a hang később *gy*-vé vált. A mai szóelemző írásmód (*adjon*) csak évszázadokkal később kezdett érvényesülni.

A feltételes mód *-ná/-né* jele a korai ómagyarban még nemegyszer kettőshangzós formát mutat: *Königsbergi töredék: lelhetneýnc* (= lelhetnénk). Igen jellemző e mód használata különféle mellékmondatokban: például kötőmód értékben, ha a főmondatban múlt idejű ige szerepel, vö. *Halotti beszéd: „Ge mundoa nekí meret nu(m) eneýc”* (= De megmondta neki, miért ne ennék; mai nyelven: egyék). Ennek hátterében latin hatás áll.

Az **igeragozási rendszer** kiforrottnak mondható. Megvan (az ősmagyar kortól) az általános, a határozott és az ikes ragozás, s az egyes paradigmataalakja is közel áll a maihoz. Egy feltűnő jellegzetességet emelünk itt ki: az elbeszélő múltban a későbbi *monda* : *mondá* szembenállás helyén (ahol mindkét alak egyes szám 3. személyű, de a rövid magánhangzós alak az általános ragozást képviseli, a hosszú magánhangzós pedig a határozottat) a *Halotti beszéd*ben a következő kettősséget találjuk: *munda* : *mundoa* [mondá : mondoá]. Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy a szóvégi *á, é* megrövidülése előtti időszakban a két funkció megkülönböztetésére csak efféle bonyolult megoldás kínálkozott (a második alak úgy jött létre, hogy az időjel a teljes tőhöz kapcsolódott).

A névszói paradigmán belül a **névszójelek** rendszere az igékéhez hasonló kialakultságot mutat. Az idetartozó elemek a következők: a *-k* általános többesjel, a birtokos személyjelezés valamennyi eleme, a középfokjel, a felsőfok jele, az *-é* birtokjel, valamint az *-ik* kiemelő jel.

A birtokos személyjelezés körében megvan az egyes és a többes számú birtokra utaló két részrendszer (*kezem, kezéd* stb., *kezeim, kezeid* stb., melyben a következő változások figyelhetők meg.

Az egy birtokra utaló sorban az egyes szám 3. személyű toldalék *-a/-e, -ja/-je* kettőssége egy szokásos szabályt követ: mássalhangzós tövekhez az előbbi változat társul (vö. *virága*), magánhangzósokhoz pedig az utóbbi (vö. *almája*). Ugyanakkor már az ómagyar korban megfigyelhető a *j-s* toldalékváltozat terjedése mássalhangzóra végződő egyes tövek mellett is: *napja, gondja* (s innen a többes szám 3. személyében is: *napjuk*). Ennek háttérét elsősorban az világítja meg, hogy a szóvégi *a* gyakran szerepel a magyarban semleges szóvéggként is (jórészt a török, szláv és latin jövevényszavaknak köszönhetően, vö. *árpa, kasza, iskola*), így a nyelvérzék számára a *-ja* toldalékváltozat sokkal egyértelműbben jelzi a nyelvtani funkciót, mint az eredeti *-a*.

A többes számú birtokra utaló paradigmában jelen van, illetőleg fokozatosan végigterjed a birtoktöbbsítő jel. Ennek már az ómagyarban három változata él: *-i, -ai/-ei, -jai/-jei*. Az eredeti alak az *-i*. Ezzel találkozunk magánhangzók után: *almá-i-m*, s eleinte mássalhangzós tövekben is: *barát-i-m*. Az *-ai/-ei* kialakulásának funkcionális oka a következő. Az *-i* elemet az ómagyarban nemcsak birtoktöbbsítő jelként lehetett értelmezni: egybeeshetett az egyes számú birtok jelével (vö. *kezét ~ kezit*), sőt az ómagyar kor elején akár egy tövégi magánhangzóval is. Az ebből támadó funkcionális zavart hátrította el az *-ai/-ei* változat, mely egyértelműen utal a birtok többségére. (Kialakulása úgy magyarázható, hogy az *-i* a teljes tőhöz csatlakozott, majd a tövéghangzót magához vonta.) Terjedése fokozatosan zajlott; legkorábban az egy szótagú szavak körében vált általánossá. A harmadik toldalékváltozat, a *-jai/-jei* később jött létre, az egy birtokra utaló *-ja/-je* hatására.

A **névszóragozási rendszer** az egész korszak folyamán az átalakulás, átmenetiség, fokozatos bővülés jellegzetességeit mutatja: a mai rendszer körvonalai voltaképpen csak az ómagyar kor végére alakulnak ki. E tekintetben gyökeres az eltérés az igei paradigmához képest, melynek kialakulása az ősmagyar kor nyelvi eseményei közé tartozik.

Mai névszóragjaink előzményei szintén az ősmagyar korból származnak. Ekkor a hajdani egyelemű ragok már erősen visszaszorultak (közülük a mai napig csak a *-t* tárgyrag használatos), a határozói viszonyok kifejezését jórészt a névutók vették át, s a korszak végén megkezdődött a leggyakrabban használt névutók raggá válása is. Ez a folyamat az ún. grammatikalizáció egyik jellegzetes eseteként írható le: egy korábbi szókészleteti elem nyelvtani funkciójú elemmé alakul át, jelentéstani és szerkezeti módosulásokat mutatva. A

névutók raggá válása jól nyomon követhető az ómagyar kor szövegeiben, mivel három alaki összetevője is van: az egyszótagúvá válás, az egybeírás és az illeszkedés. Ezek természetesen ingadozások, átmenetek széles skáláját mutatva érvényesülnek, vö. *Halotti beszéd: paradifumben* (= paradicsomban), *Gyulafehérvári sorok: tonofagaban* (= tanúságában). A fenti kritériumok alapján a következők váltak raggá a legkorábban: *-val/-vel*, *-nak/-nek*, *-ban/-ben*, *-tól/-től*. A korai ómagyarban viszont még a névutók közé tartozik a későbbi *-ba/-be* és *-ból/-ből*, vö. *Halotti beszéd: vilagbele* (= világba), *Ómagyar Márai-síralom: buabeleul* (= bújából). Az, hogy a három belviszonyrag (*-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*) közül az első igen korán, a másik kettő sokkal később vált raggá, azzal függ össze, hogy a használati gyakoriság tekintetében az első elem messze megelőzi az utóbbiakat. Összefoglalóan elmondható, hogy mai főnévi ragjaink legalább kétharmada névutói eredetű, s ezek kialakulása jórészt az ómagyar korra esik.

A névutói eredet egyébként a mai rendszer alapján is kikövetkeztethető. Ha egy ragnak megfelelője van a személyes névmási határozószók között is (vö. a *-ban/-ben* mellett a *bennem*, a *-val/-vel* mellett a *velem*), akkor egyértelműen névutóból származik. A kétféle fejlemény hátterében végső soron egy hajdani önálló szó áll: belviszonyragjaink például a *bél* (= belső rész) főnévre vezethetők vissza.

A fenti ragkeletkezési mód mellett figyelmet érdemel még az ősmagyar kori egyelemű ragok alaki és funkcionális módosulása. Így jöttek létre például a következők: *-on/-en/-ön*, *-vá/-vé*, *-ul/-ül* (mindhárom egy-egy ősmagyar kor eleji általános helyhatározóragból, melynek mind hangalakja, mind használati köre átalakult). Az *-ig* ismét más típust képvisel: két egyelemű ragból forrt össze még az ősmagyarban.

A kései ómagyar kor végén a főnévragozási rendszer központi elemei a következők: 1. \emptyset , 2. *-t*, 3. *-ban/-ben*, 4. *-ba/-be*, 5. *-ból/-ből*, 6. *-n*, *-on/-en/-ön*, 7. *-ra/-re*, 8. *-ról/-ről*, 9. *-nál/-nél*, 10. *-hoz/-hez/-höz*, 11. *-tól/-től*, 12. *-nak/-nek*, 13. *-val/-vel*, 14. *-vá/-vé*, 15. *-ul/-ül*, 16. *-ért*, 17. *-ig*.

Ez a rendszer úgyszólván megegyezik a mai esetrendszerrel (csak a *-ként* fogja még kiegészíteni). Szerkezeti jellegzetességei közül azt emeljük ki, hogy bizonyos pontokon igen szorosan strukturált; másutt (utolsó harmadában) az elemek közötti rendszerkapcsolatok meglehetősen lazák, s a ragok sorrendje is tetszőleges. Figyelmet érdemel az a 9 elemből álló helyhatározórag-rendszer (3–11.), melynek egyik szervező elve az irányhármasság (hol? hova? honnan?), a másik pedig a helyviszony jellege szerinti megoszlás (belső helyviszonyragok, szorosabb és lazább külső helyviszonyragok).

6. A szófaji rendszer változásai

Az ómagyar kor folyamán a szófaji rendszerben sokféle átrendeződésnek lehetünk tanúi. Közülük elsősorban azokat emeljük ki, amelyek egy-egy új szófaj megjelenéséhez vagy nagyarányú kibontakozásához vezetnek.

Ebben a korban jelenik meg a **névelő**. Hátterében belső fejlődés áll: mind a határozott, mind a határozatlan névelő szófajváltással jött létre. A határozott névelő előzménye az *az* mutató névmás. Az Árpád-kori szövegekben jól nyomon követhető az új szófaj kialakulásának a menete. A névelő-előzmény főnév vagy főnévi szerkezet előtt jelenik meg, jelzői szerepű, hangsúlyos, s legtöbbször a szövegelőzményre utal vissza, vö. *Halotti beszéd*: „es *o3* gimillsben halalut evec” (= és abban a gyümölcsben halált evett). Másfelől találkozunk már olyan példákkal is, melyekben a fenti elem egyszerűen az ismertségre utal, tehát névelőként viselkedik, vö. *Gyulafehérvári sorok*: „*o3* kere3t fan figeu kepeben” (= a keresztfán függő képében). A névelővé válás alaki jegye a hangsúlytalanodás; ehhez kapcsolódik a kései ómagyar kortól kezdve az *a* változat lassú térhódítása mássalhangzós szókezdet előtt, vö. *Apor-kódex*: „te faragta*d a* hajnalt és *a* napot”. A távolra mutató *az* mellett az ómagyarban a közelre mutató *ez* is előfordul névelő-előzményként.

E szófaji kategóriára a humanista nyelvtanírók különösen felfigyelnek: a latinban ugyanis nincs névelő, a görögben viszont van; ha tehát egy nemzeti nyelvről kiderül, hogy ismeri a névelőt, akkor az ékes bizonyítéka annak, hogy a klasszikus nyelvekhez hasonlóan saját nyelvtannal rendelkezik. Nálunk Sylvester János csodálkozott rá erre a szófajra először.

A határozatlan névelő előzménye az *egy* számnév és határozatlan névmás. A hangsúlytalanodás itt is jellemző. E szófaj kialakulása a kései ómagyarra esik.

Az ómagyar kor jelentős szófaji változásai közé tartozik az **igekötő**-állomány erőteljes kibontakozása és az igekötő-használat elterjedése is. Maga e szófaj jóval régebbi gyökerű, ám az ómagyar kor legelején mindössze hat igekötővel, illetve igekötő-előzménnyel számolhatunk: *ki, be, le, fel, meg, el*. (Közülük a *meg* ekkorra már elvesztette eredeti irányjelölő funkcióját, s a befejezettségre utal.) Első szövegeinkben mindössze egy-egy szórványos adat jelzi meglétüket, vö. *Halotti beszéd*: „turchucat *mige 3oco3tia* vola” (= torkukat megszakasztja vala). Annál gyakoribbak az igekötő nélkül álló igék, vö. *Halotti beszéd*: *feledeve* (= elfelejtette), *Horoguvec* (= megharagudott).

A kései ómagyarban viszont az igekötők szerepe már a maihoz hasonló. Az új elemek kialakulása szempontjából az előzmény-szófajt (mint korábban is) a határozószók jelentik. Ezek körében igen jellemző az irányhármasság, azaz az *itt, ide, innen* típusú csoportok

megléte, melyekből rendszerint a „hova?” kérdésre felelő határozószók mozdulnak tovább, legtöbbször két irányban is: ige előtti helyzetben igekötővé, főnév után állva pedig névutóvá fejlődve. Az igekötővé válás rövidüléssel is járhat (*belé* > *bel* > *be*), mely adatainkban is megfigyelhető, vö. *Jókai-kódex*: „*bel megyen vala az házba*”. Az egybeírás még ritka. A kései ómagyar korban már változatos igekötő-állománnyal számolhatunk. Ekkor keletkeznek az alábbi elemek: *alá, elé, által, egybe, össze, körül, felül, körbe, reá, belé, hozzá, neki* stb. Funkcionális szempontból jelen van az igekötőkkel kapcsolatos minden ismert szerepkör. Ennek megfelelően az igekötő utalhat a) a cselekvés irányára, vö. *Jókai-kódex*: „*ki menvén az házból*”; b) az akcióminőségre (például a cselekvés kezdetére), vö. *Müncheni kódex*: „*Menden, ki iszik e vízből, megszomjuhozik*”; c) az aspektusra (például a cselekvés befejezettségére), vö. *Kazinczy-kódex*: „*az pápa az levelet el olvastatá*”; d) lehet sajátos szintaktikai szerepe (tárgyatlan igének tárgyassá alakítása), vö. *Debreceni kódex*: „*folyó víz által folyja az országot*”; e) járhat jelentésspecializációval: *megbír* vkit (= leigáz).

A névelők és az igekötők mellett harmadikként az **igenévi** szófajt emeljük ki. Az ómagyar kori igenevek köre a mainál többrettű, s használatuk sok különleges vonást mutat. A főnévi igenév alaktani viselkedésében a személyragozott formák gyakori használata tűnik fel, vö. *Halotti beszéd*: „*kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie*” (= akinek adatott hatalom oldani és kötni). A melléknévi igenév körén belül a kései ómagyarban jelenik meg az *-andó/-endő* képzős igenév, vö. *Teleki-kódex*: „*az ő születendő leányokról*”. Ennek toldaléka az *-and/-end* jövőidő-jel és az *-ó/-ő* igenévképző kapcsolatából jött létre. A határozói igenév jellegzetes alakja a korai ómagyarban a *-va/-ve*, a késeiben viszont a *-ván/-vén*. Jellemző a határozói igenév személyragozott alakjainak használata is, vö. *Bécsi kódex*: *megfordulvátok*. Egyes kódexek a fentiek mellett *-atta/-ette* képzős igenevet is ismernek, mely szintén felvehet személyragokat, vö. *Bécsi kódex*: „*mert ő angyala megőrizött engemet innét elmenettem és ott lakattam és onnat ide fordolattam*”. Általánosságban elmondható, hogy az igenévhasználat (melynek a latin mondatszerkesztésben igen nagy szerepe van) az ómagyar korban sok olyan vonást fejlesztett ki, ami jellegzetes kódexnyelvi jelenségnek tekinthető.

7. A szókészlet alakulása

A szókészlet az ómagyar korban is a következő hármas tagolódást mutatja: a) ősi elemek, b) belső keletkezésűek, c) más nyelvekből származók. Mindezek mellett (tudásunk korlátaiból adódóan) számolhatunk ismeretlen, bizonytalan és vitatott eredetű szavakkal is.

Fontos hangsúlyozni, hogy a magyar szókészletnek az a rétege, amely az uráli, finnugor, ugor alapnyelvig vezethető vissza (tehát összefoglalóan ősi örökségnek tekinthető), számra nem nagy – a biztosan alapnyelvi szókészlet elemeinek száma 500 alatt van, a valószínűsíthetőké pedig mintegy 200-ra tehető –, de az egész nyelvtörténet folyamán elsőrendű fontosságú. Az ide tartozó szavak alapvető fogalmakat fejeznek ki (*él, hal, jön, megy*), éppen ezért használati gyakoriságuk is igen nagy. A *Halotti beszéd* első mondata (*Látjátok, feleim...*) például alapnyelvi elemek egész sorából áll. Ez a réteg központi szerepet játszik a szókészlet további bővülésében is, hiszen annak legfőbb alapját jelenti.

A belső keletkezésű elemek közül az ómagyar korban a szóképzéssel létrejött elemek jelentősége a legnagyobb. A *Halotti beszéd*ben ez a kategória 70%-ot képvisel. Ugyanitt rendkívül ritka a szóösszetétel: egyetlen példája a *birfagnop* (= bírságnap, azaz ítéletnap).

A más nyelvekből származó elemek köre az ómagyar korban jelentős mértékben kitágul, s új rétegekkel gazdagodik, most közép- és nyugat-európai hatásokat mutatva. Szláv nyelvű népekkel a magyarság már a vándorlások utolsó szakaszában találkozott, a Kárpát-medencében letelepedve pedig szláv jövevényszavak százait vette át. (A köznyelvben ezek száma 500 fölött van.) Fogalomkörök szempontjából kiemelendők azok a szavak, amelyek az állami, társadalmi élettel kapcsolatosak (*király, megye, pénz*), az egyházi szókincs elemei (*szent, kereszt, pap*), a házra és berendezésére utalnak (*ablak, asztal, konyha*), a földművelés körébe vágnak (*gabona, barázda, csoroszlya*) vagy mesterségeket jelölnek (*kovács, takács, kádár*).

Jelentős a német (ezen belül főként a bajor-osztrák) hatás is, melynek számos jellemző eleme utal a városi életre (*céh, polgár, kalmár*) vagy a hadviselés fogalmaira (*páncél, mozsár, zsákmány*). A német eredetű szavak száma 300 körül van.

A középkori kapcsolatok más-más rétegeit képviselik a különféle újlatin nyelvekből átvett elemek. A francia hatás az Árpád-korban volt a legerősebb (*mécs, tárgy, furmint*); az olasz az Anjouk uralkodása alatt került előtérbe (*piac, bárka, mazsola*); a román az erdélyi magyar–román érintkezés révén jelent meg (*katrinca, cimbor*). Mindezek mellett igen érdekesek az ún. vándorszavak, amelyek a kereskedelmi kapcsolatok révén nyelvek egész sorában elterjedtek (*selyem, kömény*). Az átvétel forrása ilyenkor általában több nyelv is lehet.

A latin nyelv szerepe egész különleges, s messze túlmutat a jövevényszavak körén. Ezt jól tükrözi az a tény, hogy a *deák* ~ *diák* a magyarban nemcsak tanult embert, íródeákot, tanulót jelent, hanem azt a nyelvet is – a latint –, amely a műveltség hordozója és közvetítője. Egy másik jellemző adalék: a magyar „anyanyelv” mellett régóta és teljes joggal beszélnek latin „apanyelv”-ről. (A „lingua materna” és a „lingua paterna” kettősségét már Jókai egy

hőse kiemeli.) Tény, hogy a magasabb iskoláztatásban, a tudományokban, sőt a közéletben is a latin használata nálunk a 19. századig nyomon követhető.

A köznyelv latin elemei közül különösen érdekesek a hónapnevek (mind a tizenkettő), az egyházi élet szavai (*angyal, klastrom, apostol*), az iskolai élet szókinccse (*tinta, papiros, tábla*), a növény- és állatnevek (*elefánt, palánta, rózsza*) és az orvoslás világa (*balzsam, patika*).

Ha az egyházi nyelv elemeinek eredetére fordítjuk figyelmünket, a hatások összetettsége különösen feltűnő. A *lélek* töve finnugor, az *Isten* iráni, a *bűn* és az *ördög* ismeretlen eredetű, az *arkangyal* latin, a *malaszt* szláv, a *püspök* (a közvetlen átadó nyelvet tekintve) valószínűleg német. Igen érdekes az a mód is, ahogyan régi keletű szavak az új vallás keretében új értelmet kaptak. Az ótörök eredetű *harang* például kezdetben 'üst' jelentésű volt (egy töről fakad az oszmán-török *kazán*-nal). Az üstnek mint a nomád népek jeladó eszközének a neve alaki és funkcionális hasonlóság alapján vált alkalmassá a templomi harang megnevezésére.

A kódexirodalomban a magyar irodalmi műveltség szóképzésének alakulása is megfigyelhető. Az írásra, szerzésre gyakran a *törlejt* ige utal („verstörlejtő mester”). A prédikálás során a szöveg tolmácsolásának a neve „betű szerint való magyarázat, magyarság, értelem”. Maga a *magyaráz* ige eredetileg nem mást jelentett, mint magyarra fordítást. Ez a jelentés (és ennek alakulása) a tanulatlan hallgatóság szempontját tükrözi: a szöveg értelmének megragadásához az anyanyelvre való fordítás nyit utat. Amikor a *magyarázat* jelentése az interpretáció felé mozdul el, akkor már a tanultak nézőpontja érvényesül.

Két alapvető ige, az *ír* és az *olvas* is érdekes használatbeli kettősséget mutat az egész ómagyar kor folyamán. Az ótörök eredetű *ír* (= vonalat húz, rajzol) eredetileg figuratív ábrázolásra utalt. Ez a jelentés széles körben élt az ómagyarban is, vö. *képiró* (= festő), s egyes kifejezésekben máig megőrződött, vö. „írásos hímzés”, „írott tojás” stb. Ezzel párhuzamosan az *olvas* közkeletű jelentése a 'számol' volt, vö. „pénzolvasó tábla”, „olvasó” (= rózsafüzér) stb. A glosszák, szótárak, világi emlékek mindkét ige kapcsán egyértelműen az eredeti jelentést hozzák felszínre. Másfelől adatolhatók már a mai jelentések is – ezekre viszont feltűnő következetességgel a kódexirodalom szolgáltat példákat. Világos jeleként annak, hogy az írni-olvasni tudás eleinte tudományszámba ment, s egy egészen szűk réteg, az egyháziak világához kötődött.

8. Szó szerkezet, mondattani jelenségek

E fejezetben főként olyan jelenségekből adunk ízelítőt, amelyek vagy fontos újdonságként jelentkeznek az ómagyar korban, vagy az akkori nyelvelmélet típusokra – így a kódexekre – különösen jellemzők.

Az alárendelő szerkezetek közül a birtokos jelzős szerkezet jelölésmódjának alakulását emeljük ki. A korai ómagyar korban két típus különül el egymástól: az egyszeresen jelölt szerkezet, melyben a birtokos jelző jelöletlen, vö. *Tihanyi alapítólevél*: „aruk fee” (= árok feje, azaz kezdete) és a kétszeresen jelölt, melyben a bővítmény *-nak/-nek* ragot kap, vö. *Halotti beszéd*: „halal nec halaláál hol3” (= halálnak halálával halsz). Keletkezéstörténetileg az első a korábbi, de Árpád-kori szövegeinkben már mindkettő jelen van. A raghasználat eredeti vonása, hogy az esetek többségében a *-nak/-nek* nem kötelező elem; van azonban néhány olyan szintaktikai helyzet, melyben azzá válik. Ilyen a többszörös birtokviszony, vö. *Gyulafehérvári sorok*: „Isten fianach artotlonfaga” (= Isten fiának ártatlansága); a közbeékelt (hangsúlyos) mondatrész, például állítmány, vö. *Halotti beszéd*: „Ef o3 gimilfnec wl keferuv uola vize” (= És annak a gyümölcsnek oly keserű volt a leve); valamint a szerkezet két tagjának szórendi cseréje, vö. *Jókai-kódex*: „ki azkoron vala vikáriusa az szerzetnek”. Mindezek mellett megfigyelhető a *-nak/-nek* rag szabad használatának terjedése részint a latin minta hatására (ahol genitivusrag van, tehát a birtokos jelző eleve jelölt), részint a kódexirodalom azon stíluseszményének a jegyében, mely a többszörösen jelölt szerkezeteknek kedvez. A korai emlékek közül a *Gyulafehérvári sorok*ban már feltűnik a *-nak/-nek* rag szokatlanul gyakori használata. A kódexekben nemegyszer egész *-nak/-nek* sorozatok fordulnak elő, vö. *Domonkos-kódex*: „Istennek emberének szent Domonkosnak szándokát dicséré”. Mindezek mellett magát a birtokos jelzős szerkezetet a figura etymologica eszközeként is nagyon kedveli a középkori magyar nyelv, vö. *Ómagyar Mária-siralom*: „Vylag uilaga viragnak uiraga” (= Világ világa, virágnak virága). Ez a használat nyomatékosító szerepű, s voltaképpen felsőfok-értékű; eredetét tekintve hebraizmus, mely az egyházi nyelvben bibliai fordulatok alapján terjedt el (vö. *Énekek Éneke*).

A mellérendelő szerkezetek körében különösen jellemző a rokon értelmű elemek halmozása. Ez már első szövegeinkben megfigyelhető: *Halotti beszéd*: „hug iorgoffun w neki. ef kegiggen” (= hogy irgalmazzon öneki és kegyelmezzen), *Königsbergi töredék*: „furifcte mufia /. etety ýmlet” (= fürösztí, mosdatja, eteti, szoptatja). A kódexirodalomban az ún. vagylagos fordítások válnak meghatározó jellegzetességgé. Olyankor, amikor egy latin szóra két magyar megfelelőt is tud adni a fordító, gyakran mindkettőt feltünteti: „hamar vagy legottan”, „lámpásokkal avagy szövétnekekkel”. Ennek a fordítói attitűdnek a háttérében mindenképp a latin nyelv tekintélyéhez való sajátos viszony áll: a fordító szinte „élő

szótár”-nak tekinti magát, aki olvasói számára többféle lehetséges módon is visszaadja a latin szöveg elemeit. Az effajta szerkesztésmód a kódexek nyelvében valóságos stílusjeggyé vált, amelynek variációs szerep is tulajdonítható.

Az összetett mondatok már a korai ómagyarban igen sokrétűek; valamennyi fő típus az első szövegekben már adatható is. Ennek a kornak a jellegzetes kötőszóállományát a szerkezetileg egyszerű elemek alkotják: *és, de, ha, mint, mert, ki, hol, hogy*; a velük párhuzamba állítható utalószók hasonló jellegűek: *ez, az, oly, úgy*.

A kései ómagyar korban a mondatfajták további differenciálódása és a kifejező eszközök nagyarányú bővülése figyelhető meg. Ezek kapcsán nemegyszer összefüggések egész láncolata rajzolódik ki. A kódexszövegek műfaji sajátosságaiból adódóan például bizonyos mondatfajták különösen előtérbe kerülnek; ez a tény újabb utalószók és kötőszók keletkezéséhez vezet; a létrejövő eszközök pedig maguk is beleilleszkednek a kódexnyelv jellegzetes világába. Erre nézve jellemző példa lehet a fokhatározói mellékmondatok esete. E mondatfajta a rajongó áhítat kifejezésében kitüntetett szerepet játszik, s ezért rendkívül gyakori. Kötőszavai, utalószavai is jellegzetesek, vö. *Jókai-kódex*: „ötöle *oly* kedveletest fogadtatának, *miképpen* Isten angyali”, *Guary-kódex*: „*annyére* magasztaltatnak fel..., *mennyére* voltak alázatosbak egyebeknél”. A kései ómagyarban keletkezett elemek többnyire effajta bonyolultabb szerkesztésmódot mutatnak. Jellemzőek az együtt szereplő párok is: *miképpen – ezenképpen, mennyire – azannyira*.

Az ómagyar **beszélt nyelvről** az írott (és legnagyobbbrészt egyházi) források alapján alig alkothatunk képet. Akad azonban egy-egy nyelvemlék, amely némi bepillantást enged a mindennapi szóhasználatba is. Érdekes példa erre az ún. nyelvemlékek műfaja: ezek más nyelvű utazók által készített összeállítások hétköznapi, praktikus mondatokból: „Szakács, adj te húst!”, „Asszony, mossad ingemet!”.

Néha a kódexirodalom is váratlanul eleven párbeszédekkel örvendezteti meg az olvasót. Az apostolok méltóságáról írott *Könyvecse* például a tanítványok vetélkedését ilyen mondatokkal fűszerezve adja elő: „Állj hátrább, Péter!”, „Mit szóltok tü? Vesztegjetek!”, „Vesztegj, te János! Csoda, hogy szólhatsz.” „Állj tovább, te Filöp!”, „Mit tudtok tü, szegény gorombák (= tudatlanok)?”

Más természetű, egészen különleges gyöngyszemet jelent az Énekek Éneke fordítása, amely a szerelmi költészet érzéki világát ritka érzékletességgel jeleníti meg, vö. *Döbrentei-kódex*: „Kelj fel, én barátom, én galambam, én jó termetem, siess és jöjj, mert immár tél elmúlt, hideg eltávozott és elment. Mi földönkbe virágok jelentek, irtásnak ideje bejött. Mi

fődönkbe gerliceszó hallatott, figefák bomboztak, virágos szőlők illatjokat adták. Kelj fel, én barátom, én szépem, én galambam, és jöjj el”. „Te két emlőid miként két gímborjú egy hastól, kiket őriznek liliomba, míg nem nap támad és árnyékok elhajoljanak.” Ugyanebből a költői világból merít a *Könyvecse* szerzője is a mennyei boldogság érzékeltetésére: „Akkoron nagy bátorsággal megöleled az vőlegényt, mondván: Megtaláltam, azkit szeret az én lelkem, megtartom ötet, és soha el nem bocsátom. Akkoron nagy édesen énekled: bal keze fém (= fejem) alatt, és jobb karjával megölelt engemet.”

Ezek az ihletett szövegek igazi olvasmányélményt jelenthettek akkori olvasóik, hallgatóik számára. S hasonlóan gyönyörködhet bennük azóta is mindenki, aki felfedezi őket. „S ha ma kódexeinket olvasgatjuk, ma, a nyelvújítás és a nemzeti klasszicizmus nagy százada után: méltán csodálkozunk e legkorábbi irodalmi nyelv gazdagságán. Ismeretes, mily keveset változott azóta nyelvünk hangalakja, s mai helyesírásra áttéve mily könnyen megérthetjük kódexeink nyelvét. Nos, szó- és stíluskincsének is él a törzse, s irodalmunk szinte változatlanul él vele mind a mai napig. Aki e régi nyelvet jól ismeri, az nem azon fog csodálkozni, hogy mily keveset változott nyelvünk azóta, hanem hogy mily sokat fejlődött, mily gazdag készletet gyűjtött fel odáig.” (Horváth János 1931/2005: 652)

Bibliográfia:

- Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- Benkő Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I, II/1, II/2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 1992, 1995.
- Dér Csilla Ilona. *Grammatikalizáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008.
- Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. In: Horváth János irodalomtörténeti munkái I. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 477–705.
- Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai kézikönyvek. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006.
- Kiss Jenő és Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- A. Molnár Ferenc, *A legkorábbi magyar szövegeimlékek*. Debrecen, 2003.

Tarnai Andor, Szóbeliség – latinság – írásbeliség. In: Tarnai Andor – Csetri Lajos, *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 11–26.

Tarnai Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.